

ПРОБЛЕМА ЗАКОНІВ ІСТОРІЧНОГО РОЗВИТКУ У ФІЛОСОФІЇ М.ДРАГОМАНОВА

Радикальний поворот української філософії до вивчення власної світоглядно-теоретичної та соціокультурної основи припадає в цілому на другу половину 80-х років ХХ ст. і триває тепер. Нині рано говорити про можливість його завершення принаймні у найближче десятиліття. Особливості даного повороту на царині історії-філософії проявляється в тому, що в сучасний культурологічний процес включено філософську думку, котра функціонувала в Україні до киеворуської та киеворуської доби. Включені в навчальні програми напрацювання та ідеї професорів Києво-Могилянської академії і діячів Чернігівського літературно-філософського кола XVII XVIII-го ст., зроблено істотний внесок в аналіз філософії Кирило-Мефодієвського товариства, Харківської і Київської шкіл академічної філософії ХІХ ст..

Залишається, проте, без належного аналізу ще чимало тем, що мали місце в історії української філософії. Особливо це стосується тенденції другої половини ХІХ ст., що розроблялася "народовською" (народно-демократичною) українською інтелігенцією (М.Драгоманов, П.Куліш, В.Лесевич, С.Подолінський, І.Пулій та ін. вчені й діячі української культури і політики). Загальною прикметою праць згаданих та інших українських вчених другої половини ХІХ ст., на наш погляд, є те, що, не зважаючи на відмінності і навіть суперечності між створеними ними концепціями, всі вони прагнули сформулювати теоретико-методологічну аргументацію необхідності державницького (автономно-федералістичного чи політичне незалежного) статусу української спільноти серед народів Європи і світу. Засобом створення такої аргументації вважалося пізнання і використання законів історії, впевненість в існування яких було характерною прикметою філософії європейських ліберально-радикальних політичних рухів (марксизм і позитивізм).

Серед українських мислителів другої половини ХІХ ст., котрі торкалися проблеми законів історії, вигідно виділяється творчість М.Драгоманова, в межах якої наукова історія (історія як наука про життя людства і як теорія його суспільної життєдіяльності) розглядалася в якості аспекта філософського дослідження. Тобто історію він розглядав як "примір" (застосування, реалізацію) того світогляду, що керує усією наукою. 12) А таким світоглядом в Україні вважалася філософська теорія, сперта на достовірні, в тому числі й історичні, факти, встановлені в минулому або тепер. Проте на сьогодні хоча і визнаний видатний внесок М.Драгоманова в суспільну науку, питання філософської розробки ним законів історії залишається не з'ясованим.

Мета даної статті полягає саме в тому, щоб проаналізувати філософське розуміння М. Драгомановим проблеми законів історії на засадах і в контексті антропоцентричної методології, котра визнається істотною рисою української філософії в цілому.

Варто насамперед зауважити, що тлумачення законів історії у філософії М. Драгоманова безпосередньо пов'язане із його розумінням історії, як науки, та історизмом, як властивістю життєдіяльності людей. Історія для М. Драгоманова є не що інше, як аспект загальнонаукового світогляду що реалізується під час дослідження тривалості і зв'язків подій життя людства. Часто-густо цей аспект він називає "філософією історії", маючи на увазі не створення схем діяльності "для всього людства", а логіку тлумачення переміни суспільних явищ. Через це історія визначається М. Драгомановим як виклад, тобто як і пояснення подій життя людей під кутом зору певної ідеї або ж "освячений" певною ідеєю. 2)

Проте "історичне", з погляду М. Драгоманова, має інший зміст. Історичне для нього – це означення або навіть синонім тяглості перемін в системі людської життєтворчості. 3) Історичне особливе тим, що має початок і кінець, в той час як наука історії виступає ланцюгом знання про історичне. Причому це знання виявляється у незмінності фактів, не зважаючи на переміни (історичність) їх інтерпретацій. Історія в цьому сенсі є таке застосування філософського сприйняття фактів про все перервне (історичне), що теоретично утворює в суспільстві віртуально-теоретичну "нитку буття", котра не переривається. 4) Причому коли йдеться про "рід подій", тобто про історичне, тоді виникає "завдання уловити загальну норму явищ певного роду, тобто закон їх". 5)

Історія в такому разі включає в себе філософію в якості власного світоглядного континууму, і фактичність, тобто опис подій життя людей. Через це в історії, як науці, функціонують в єдності два типи законів: закони світоглядно-філософські, що утворюються логічними законами викладу (оповіді), а одночасно – і закони подій, що представлені як факти, отже фрагментарно. Тому виявляється, що за межами законів логіки оповіді про певні закони-факти завжди залишається безліч логічно неупорядкованих і не інтегрованих в наукову історію законів-фактів.

Ураховуючи специфіку тлумачення понять "історія" та "історичне" у філософії М. Драгоманова, варто підкреслити й розбіжності з цього питання між ним і українськими та російськими гегельянцями-"національниками". Суть розбіжностей точок зору полягала в тому, що "національниками" виводили закони історії із "національних духів", вважаючи ці закони тотожними виявами цих "духів". Проте М. Драгоманов тримався, по суті, традиційної, виробленої українською філософією XVII – XVIII ст., точки зору, згідно з якою завжди існує розбіжність, нетотожність між історією та дійсністю (історичним). Суть в тому, що історія, будучи наукою, створюється дослідниками на основі відповідних світоглядних засад, в той час як історичне ніхто спеціально не створює.

Тобто суб'єкт історичного пізнання функціонує згідно свого способу буття, в той час як предмет історичного пізнання саме історичне функціонує відповідно до своїх законів способу існування. Словом, закони утворення оповіді про події і закони самих історичних подій, в контексті міркувань М.Драгоманова, є відмінними, нетотожними рядами законів. Можна, таким чином, говорити про те, що в тлумачення історії та її законів мислитель рухався, так би мовити, в напрямку аналітичної філософії історії, котра почала розроблятися в Західній Європі із 50-х років ХХ ст (К.Поппер, А.Данто та ін.). Аналітична філософія історії розрізняє "субстанціональну історію" (формулювання і систематизація фактів) і власне філософію історії, що виступає як аналіз методологічних стратегій інтепретації "субстанціональної історії". Дана тенденція у творах М.Драгоманова якраз і набула форми розрізнення історизму (субстанційної історії) та історичної науки, як процедур застосування певного світоглядно-філософського методу (по суті – філософії історії).

Розрізнення М.Драгомановим історії, як науки, та історичного, як сукупності описаних у вигляді фактів подій життєдіяльності людей, логічно вело до потреби диференціації законів історичного (субстанціональної історії) та власне законів історії, як філософії історії. Закони субстанціональної історії при цьому також є результатами пізнання, тому що вони утворюються людьми внаслідок спостережень повторень одних і тих подій або явищ, котрі невіддільні від структури функціональної діяльності людей в суспільстві. Так, держави можуть змінюватися, але функція управління суспільством виявляється завжди обов'язковою і необхідною. Отже, закони історичного – це встановлені людьми норми суспільних явищ одного і того роду, котрі необхідні при певних умовах. Закони ж історії як науки це завжди наслідок вирішення дидактико-методологічних проблем, викликаних потребами логіко-теоретичного викладу цього наслідку у формі оповіді (історії).

Змушені при цьому констатувати, що хоча М.Драгоманов і визнає "закони історичного", що виражають перервність, плинність і кінечність подій та явищ людської життєдіяльності, формулювань таких законів він робить обмаль. Наприклад, до них слід віднести *евмегоризм*, тобто перемену міфів, коли із зміною суспільної ситуації на місці одних міфів обов'язково появляються нові міфи, якщо екзистенціально структура ситуації (умови існування конкретної діяльності-функції) зберігається. Виділяє М.Драгоманов також *закони необхідності*, котрі субстанціональні і повторюються незалежно від свідомості людей. Таким законом є, скажемо, диференціація технологій ("індустрії") праці та виробництва. Заодно закони необхідності відрізняються від законів обов'язковості, котрі пов'язані із сумою обов'язків людей у відносинах між собою. Закони обов'язковості набувають форми правил і норм етики, педагогіки, загалом будь-яких приписів, за виконання чи не виконання яких людина несе відповідальність в суспільстві. Але за те, що в суспільстві, наприклад, диференціюється

виробничо-відтворююча діяльність, робляться винаходи, пишуться вірші, утверджуються голосуванням державні закони і т.д., не відповідає ніхто.

Включити до законів існування історичного слід, очевидно, й *закон самостійності*, під яким М. Драгоманов розуміє синергетику інституціоналізації суспільних явищ і подій, перетворення їх в обособлені частини цілого. Так, мова народу, зазначав мислитель, не являється виразом його субстанціональності до того часу, коли вона не набуває інституціональні форми – граматику, письмово оформлений словник та інше. 6) До законів буття історичного потрібно включати й синергізм або *закон росту* явищ та інститутів методом розширення чи поширення їх в суспільстві.

Закон росту, з погляду М. Драгоманова, не включає в себе явище революції, як це робили Г. Плеханов, В. Засулич та інші марксисты, з якими йому доводилося полемізувати. Революція, вважав М. Драгоманов, – це не закон існування історичного, а тільки переосмислене і механічно перенесене теоретиками в суспільство релігійно-містичного вчення про творення Богом і святими різноманітних чудес. 7) Зрештою, законом історичного в контексті творів М. Драгоманова постає *асинхронність* початку і кінця подій, появи і зникнення нових явищ. Нові явища, на думку М. Драгоманова, бувають рідко, через що чисельність рутинерів і реакціонерів у суспільстві багатократно переважає людей творчо-новаторської вдачі 8).

Закони необхідності, виражаючи норми існування історичного, тобто всього того, що має початок і кінець, у філософії історії М. Драгоманова, по суті, зводяться, отже, до кількох положень. Насамперед до евмегоризму, тобто до модифікації або заміні міфів чи інститутів одного змісту міфами та інститутами іншого змісту, але при збереженні функцій попередніх міфів та інститутів. Евмегоризм, отже, – це закон "перемін без перемін", що виражає, на наш погляд, у філософії М. Драгоманова на рівні підсвідомого архетипи устрою, ладу суспільства, як сталої форми життєтворчості людей. Закон же повторюваності (періодичності), порівняно із евмегоризмом, потрібно вважати виразом випадковості у спорадичності всіх явищ історичного. Мовиться про те, що коли складаються певні умови, то певне явище може виникати, а із зміною умов воно може зникати, щоб знову появитися, коли умови повторяться. 9)

Безумовно, потрібно погодитися із твердженням М. Драгоманова про існування закону інституціоналізації або "самостійності" історичного, що пов'язаний із законом росту, поширенням відповідних інститутів в суспільстві та тривалості їхніх існувань. Зрозуміло, що історичне завжди асинхронне, тому що в одну і ту фіксовану, згідно певного масштабу виміру, мить всі явища і події перебувають в різних станах. Одні тільки появляються, другі поширюються, треті перебувають в стадії завершення свого існування, четверті, наприклад міфопоетика, зберігаються протягом століть, тощо.

Проте зовсім інша картина виникає, коли у М. Драгоманова мова ведеться не про закони субстанціональної історії або історичного, а про закони історії як науки. Вона функціонує завдяки застосуванню світоглядно-філософського методу тлумачення фактів, отриманих в результаті пізнання

історичного, тобто конкретно-минутих подій. Історія, як наука, в такому аспекті співпадає із філософією історії, котра формулює закони логіки пізнання законів історичних (законів плинних, виникаючих і зникаючих подій). Мислитель акцентує в цьому випадку, отже, логіко-методологічні підстави дослідження фактів (опису подій) і викладу результатів цього дослідження.

Насамперед М. Драгоманов відмічає, що причини законів історії, зрозумілої як науки, не варто шукати ні в природі, ні в існуванні якихось особливих "національних духів". Він констатує, що природа – географія, клімат і т.д., – це безпосередня передумова існування людей. Але на підставі природи неможливо пояснити, наприклад, чому на одній і тій незмінній природній основі відбуваються різні, навіть суперечливі і катастрофічні, події в суспільствах. Неможливо пояснити останнє і на основі містико-релігійного припущення присутності у світі особливих "національних духів". Ніхто, неодноразово підкреслював М. Драгоманов, ніколи ще не довів існування таких особливих духів, в той час як специфіка національного буття людей пояснюється дослідженнями притаманного їм соціокультурного процесу. Тому М. Драгоманов не вбачав належних аргументів і в тому, щоб аналіз законів історії ставити в залежність від вирішення проблеми відношення матеріального і духовного в суспільстві. Саме існування такої проблеми він аргументовано пов'язував із екстраполяцією на історію політико-державної дискусії про відношення тіла і душі людини, про суб'єкта власності на людське тіло і про суб'єкта власності на людську душу.

Досліджуючи релігійно-протестантські рухи в Західній Європі, М. Драгоманов, зокрема, звернув увагу на те, що питання про відношення тіла і душі це аж ніяк не філософське, а зумовлене боротьбою між державною і церковною владами в Середні віки суто політичне питання, яке успадкувалося і європейським суспільством ХІХ ст.. Так, мислитель не обійшов увагою той факт, що політико-управлінський процес в усіх європейських національно визначених суспільствах мав дуалістичний характер. Під час Середньовіччя вважалося, що держава володіє і керує тілами людей, в той час як церква володіє і керує душами людей. Підставу для управління людьми церква вбачала в біблійній догмі, що твердила: під час створення людини Бог "надихнув" їй душу. Тому церковна ієрархія вважала, що церква, як прямий представник Бога і його "царства" на землі, має владу над людськими душами від самого Бога.

Отже, за питанням про відношення тіла і душі, як показав М. Драгоманов, стояла не філософсько-історична, а владно-політична проблема: хто і яким чином буде панувати в суспільстві над людьми? Чи пануватиме церква через організацію системи психо-ідеологічного навіювання, чи пануватиме держава, підпорядковуючи собі фізичне існування людей, аспектом якого є різноманітні властиві їм психокомунікативні здатності. Закони ж історії, як науки, в такому разі, отже, не могли пояснюватися із відношення тіла і душі, зазначав М. Драгоманов, бо людину треба вивчати як неподільність, тобто в єдності її здібностей і

властивостей. Писати ж історію можна тільки на основі методу "свободного розуму, котрий покладається тільки на себе і більше ні на що". 10)

Якщо взяти до уваги ту обставину, що сучасна М. Драгоманову історія в Україні та за її межами керувалася переважно саме принципом співвідношення матеріального і духовного, тіла і душі, то можна зрозуміти суть принципово новаторського повороту, що здійснив М. Драгоманов в історичній науці, розглядаючи її закони як способи досягання емпіричних знань, тобто субстанціональної історії. Насамперед він руйнує віру у можливість встановити закони історії як на основі економічного детермінізму, так і на підставі детермінації "національним духом", тому що в обох випадках метою виступає не розробка історії як науки, а споглядально-теоретична мотивація бажання мати владу над суспільством. Тому наріжним для нього виступає закон суспільного детермінізму, під яким він розуміє логічний, отже властивий історичному-досліднику, спосіб досягання законів емпіричної історії, урахувавши взаємодію соціально-економічних, політичних, національних і філософських тенденцій разом взятих.

При такому погляді на історію як науку історик-дослідник повинен спиратися, насамперед, на закони визначальних засад суспільства, якими є соціальна структура, держава, нація, мораль та філософія, як світоглядно-інтегративна система суспільства. Теоретико-логічний зв'язок законів цих процесів утворює наріжний закон історії, як науки, тобто закон суспільної детермінації. Зазначимо, що зміст такого закону загалом мало чим нагадує економічний детермінізм К. Маркса, Г. Плеханова та інших вчених, яких М. Драгоманов знав і, при потребі, вів з ними наукову полеміку. Надаючи ключове значення закону суспільної детермінації, М. Драгоманов виділяв в якості законів історії також *закон обертання явищ і закон влади*. Щоб історична наука достовірно представляла історичність (субстанціональну історію), потрібно, з погляду мислителя, пізнати порядок взаємодій складових частин суспільства, який набуває форми "обертання". Так, спочатку держава, як політична організація, перетворює розрізненно існуючі спільноти людей в одну націю, але потім, навпаки, національне суспільство формує державу. 11) Тобто йдеться не про логічне "обертання методу", а про емпіричні закони співвідношення явища та його інституціоналізації, коли явище, набувши форми інституту, підпорядковує собі основу свого виникнення. Теоретично комплекс таких відношень між явищем і його основою при аналізі емпіричної історії М. Драгоманов визначив саме як властивий науці історії "закон обертання".

Стосовно ж закону влади слід зауважити, що під ним М. Драгоманов розумів узагальнення емпіричних залежностей (законів) між людьми в суспільстві. Такі залежності виражені на повсякденному рівні структурою власності, її розподілом, обміном і використанням. Закон влади, отже, утворює політико-економічний аспект змісту законів історії, її політико-вольову складову. Цей закон характеризує співвідношення пануючого "вищого" класу над "нижчими" класами, що дає можливість М. Драгоманову досить аргументовано пояснити суть явища "національного відродження".

Основу явища "національного відродження", з точки зору М.Драгоманова, утворює надмірна власність, якою володіє і управляє панівна, тобто причетна до державно-економічної влади, суспільна верства. Специфіка цієї верстви в тому, що, завдяки поєднанню в своїх руках власності і влади, вона самоізолюється в національному суспільстві. Проте в системі міжнародної ієрархії владних груп вона одночасно виявляється підлеглою і залежною від більш сильніших владних груп. Але коли владному класу даного суспільства починає загрожувати втрата свого панівного становища, тому що влада в ньому починає переходити до ставлеників іншої держави, тоді, з погляду М.Драгоманова, місцева владна група дистанціюється від іноземних панівних державно-економічних груп і проголошує політику "національного відродження". Під нею, як правило, розуміється реанімація та актуалізація в суспільстві архаїки і тим самим "археологічний розворух" суспільного життя. 12) Всупереч цьому, підкреслює М.Драгоманов, -"корисніше завести школу, ніж виливати дзвони". 13)

Формулювання "закону влади", таким чином, дає підставу М. Драгоманову розрізняти дійсні історичні тенденції, котрі нерідко прикриваються політичною балаканиною пануючої в суспільстві державно-економічної групи. Крім того, на підставі цього закону історик може показати, чому і яким чином владні верстви в суспільстві весь час змінюються, в той час як фундаментальні соціокультурні ознаки суспільства зберігаються навіть в умовах відсутності політики "національного відродження", що часто включає маніпулятивний елемент. Адже реальними знаками панування в суспільстві, зазначав М.Драгоманов, являються не різноманітні декларації і догми, а майно. 14)

Загалом же закон суспільного детермінізму, закон обертання і закон влади виступають засадничими в тлумаченні М.Драгомановим суті історії як науки. Особливості їхнього змісту розкриваються за допомогою багатопланової антитетичної понять. Аналіз індивідуального в історії він доводить до виявлення в ньому суспільного і – навпаки. Розгляд загальноісторичного (світового) процесу життєдіяльності людства М.Драгоманов конкретизує і доводить до рівня проблем життя окремої особи. Інтернаціональне (космополітичне) він вивчає у національно-особливих виявах, а загальноукраїнську історію досліджує як взаємодію історій регіонів, заселених українцями. Причому антитетичний метод викладу, яким широко користується М.Драгоманов, усталився в українській філософській думці, як відомо, ще із часів Києво-Могилянської академії.

Завершуючи аналіз проблеми законів історії у філософській спадщині М.Драгоманова, варто вказати, що життєві обставини склалися у нього так, що значну частину його публікацій становлять роботи, зорієнтовані на розв'язання політичних питань українського суспільства другої половини ХІХ ст.. Зокрема, на розробку теоретико-організаційних основ українського народно-демократичного (соціал-демократичного) руху. Проте інтерпретації законів історії М.Драгоманова були значним кроком у філософсько-

історичних досліджень в Україні другої половини ХІХ ст. і, по суті, в європейській філософії того періоду.

1. Драгоманов. Літературно–публіцистичні твори.: У 2 т. – К., Наукова думка, 1970. – Т. 2.– С. 367. **2.** Драгоманов М.П. Вибране. – К., Либідь, 1991. – С. 488. **3.** Там само. – С.483. **4.** Там само. – С. 290. **5.** Там само. –С. 78.**6.** Там само. – С. 229. **7.** Там само.–С. 311. **8.** Там само. – С. 216. **9.** Там само. – С. 78. **10.** Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні твори. – Т. 1. – С. 177. **11.** Драгоманов М.П. Вибране. – С. 312. **11.** Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні твори. – Т. 1. – С.271. **12.** Там само. – С. 294.**13.** Драгоманов В.П. Вибране. – С. 157.